

**DI KILAMÊN DENG BÊJAN DE RENGVEDANA AFATÊN SIRUŞTÎ Û
NEXWEŞIYAN**

(DOĞAL AFETLER VE HASTALIKLARIN DENG BÊJLERİN KILAMLARINA YANSIMASI)
(REFLECTIONS OF NATURAL DISASTERS AND DISEASES ON 'DENG BÊJ KILAMS')

Murat ÇELİK*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî**Received // Hatîn:** 05.03.2022**Accepted // Pejirandin:** 03.04.2022**Published // Weşandin:** 30.04.2022**Pages // Rûpel:** 93-104**DOI:** 10.55106/kurdi name.1083159

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Çelik, Murat (2022). Di Kilamên Dengbêjan de Rengvedana Afatên Siruştî û Nexweşiyên, *Kurdi name*, no. 6, p.93-104**Plagiarism/Întihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.***Kurte**

Bîra çandî ya kurdan piranî xwe dispêre wêjeya devkî û bêguman cureyeke girîng ya edebiyata devkî jî kilamên dengbêjan in. Loma bûyerên civakî û siruştî bi kilamên dengbêjan hatine vegotin û bi bal nîfşên nû ve hatine veguhestin. Bi vî awayî kilam bûne navgîneke girîng ya pêkanî û parastina bîra civakî. Ev gotar li ser wê yekê radiweste ku erdhej, xela û nexweşî di kilaman de bi çî awayî bûne mijar, bi kîjan ziman û hestê hatine gotin û dengbêjan çawa qala bûyerên siruştî kirine. Di encamê de derket holê ku kilamên li ser êş, afat û bobelatan tevî cih û dîroka wê bi vegotîneke edebî hatine qalkirin û bi piranî jî zimanekî jinane serdest e.

Peyvên Sereke: Kilam, Dengbêj, Afat, Xela, Erdhej, Nexweşî**Özet**

Kürtlerin kültürel hafızası büyük ölçüde sözlü edebiyata dayanmaktadır. Sözlü edebiyatın en önemli türlerinden biri de dengbêjlerin kilamlarıdır. Dolayısıyla toplumsal olayların yanısıra doğal afetler de dengbêjlerin kilamlarına konu olmuş ve yeni nesillere aktarılmıştır. Bu şekilde kilamlar toplumsal hafızayı canlı tutmanın ve korumanın önemli bir aracı haline gelmiştir. Bu yazıda deprem, kıtlık ve hastalık gibi konuların kilamlarda hangi duygularla, nasıl ele alındığı ve dengbêjlerin olayları aktarma şekli üzerinde duruldu. Netice olarak kilamlarda doğal afetler ve hastalıklar aktarılırken edebi bir dilin kullanıldığı, zaman ve mekânla dair bilgilerin verildiği tespit edildi. Bununla birlikte genellikle kadınlara özgü bir anlatım biçiminin hâkim olduğu ortaya çıktı.

Anahtar Kelimeler: Kilam, Dengbêj, Afet, Kıtlık, Deprem, Hastalık**Abstract**

The cultural memory of the Kurds is largely based on oral literature. One of the most important genres of oral literature is the kilams of dengbêjs. Therefore, in addition to social events; natural disasters have also been the subject of dengbêj kilams and handed down to the next generations. In this way, kilams have become an important tool for keeping and protecting collective memory. This article focused on how and with what feelings the subjects such as earthquake, famine, and disease were issued in kilams and the way dengbêjs featured the events. As a result, it was determined that a literary language was used as well as information about time and place was given while conveying natural disasters and diseases in kilams. Meanwhile, it was also seen that a female-specific expression was dominant.

Keywords: Kilam, Dengbêj, Disaster, Famine, Earthquake, Disease

*Xwendekarê doktorayê li Zanîngeha Dicleyê, muradcelali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6840-3576>

1. Destpêk

Zanista folklorê, li gor rêbazên xwe li ser çanda madî û menewî ya gelêrî lêkolînê dike, çavkaniyan berhev dike, li gor mijarê wan dabeş û şîrove dike û dinirxîne. Peyva folklorê peyveke hevedudanî ye. Ango ji du bêjeyan pêk tê ku folk di wateya gel de û lore jî di wateya zanist an jî lêkolînê de ye (Gennep, 2011: 151). Bi kurdî tê wateya zanista gelêrî an jî lêkolîna li ser gel. Di zaravayên kurdî de ji bo zanista folklorê bi kurmancî “zargotin/zanista gel”, bi soranî “xelknasî” û bi zazakî “zanistiya şarî” tê gotin. Bi osmanî jî wekî “xalqiyat” û “hikmetî awam” dihat binavkirin. Ev têgeh, di nivê duduyan ê sedsala 19an pê ve wekî têgeheke navneteweyî kete nav gelek zimanan. Bi almanî “die folklore”, bi fransî “le folklore”, bi îtalî “il folklore”, bi îspanyolî “el folklore” û hwd e.

Ev têgeh di serî de tenê ji bo navê materyalan dihat bikaranîn, piştê jî bo navê vê disîplînê jî hate bikaranîn (Yıldırım, Pertev û yê din, 2013: 11). Bi kurtasî folklor ji zayinê heta mirinê, hemû hêmanên çanda madî-menewî yên di jiyana mirovan de, bi awayekî zanistî berhev dike, li ser wan lêkolînan dike, wan dinirxîne, şîrove dike û bi vî rengî pêşketina çanda gel nîşan dide û cudahî û hevbeşiyên di navbera vê çandê û yê din de dibîne (Artun, 2010: 16).

Di vê nivîsê de li ber ronahiya çend mînakên wê behsa kilamên li ser afatên siruştî hatine gotin bê kirin. Lê beriya mînakên wê bi kurtî serencama wêjeya devkî ya kurdî bê dayîn ku kilam jî ji wê hêmanek e.

2. Kurtenêrînek li wêjeya devkî ya kurdî

Ji ber rewşa civakî, siyasî û erdnîgarî gelê kurd hêmanên çanda xwe piranî bi rêya wêjeya devkî parastine û gihandine ber destê nişên nû. Ango kurdan berhemên folklorîk yê çanda xwe bi devkî, vegotinê neqil kirine û pêşve birine. Dema qala berhemên folklorîk tê kirin mebest ji wêjeya gelêrî çîrok, destan, kilam, metelok û yê din in. Heya sedsala 19an hema bibêje wêjeya devkî ya kurdan qet derfet nedîtibû li ser kaxizê bê nivîsîn û bi wî awayî were belavkirin. Helbet beriya vê wêjeya klasîk ya kurdan bi rêya medreseyê dihat nivîsîn, xwendin û bi rêya nivîsê li Kurdistanê dihat belavkirin. Heta hin berhemên klasîk wekî jêderk wêjeya devkî ji xwe re niqandibûn. Bo mînak Ehmedê Xanî (1650-1707) mesnewiya xwe *Mem û Zîn* li ser destana Memê Alan ava kiribû. Lêbelê bi vê berhema Ehmedê Xanî teşe û taybetiyên wê guherîbûn û ji qada wêjeya devkî derbasî ya klasîk bibû. Her wiha Feqiyê Teyran (1590-1660) di helbestên xwe de ji wêjeya devkî sûd wergirtibû û loma li gor berhemên din yê klasîk hê bêtir zelal û bi zimanê gel hatine hûnandin.

Li gor tesnîfa Walter B. Ong çandên devkî du beş in. Çanda devkî ya pêşîn tu tşkiliya wê bi nivîs û çapxaneyê tune, gelên xwediyê wê, çanda xwe bi rêya axaftinê vediguhezînin. Çanda devkî ya duduyan jî bi pêşketina teknolojiyê wekî amûrên ragihandinê radyo, tşkelfon, tşkelfivîzyon û hwd. tê veguhestin. Ji bo vê jî pêşiyê tiştê ku wê bê ragihandin, tê nivîsîn û peyra bi devkî tê gotin (Çifçi, 2017: 23). Li gor vê tesnîfê, çanda kurdan ya devkî heya sedsala 19an bi rêbaza çanda devkî ya pêşîn angoy bêyî nivîsê hatiye neqilkirin. Loma heyayê wê heyamê dikevîne navbera çandên ku amûrê wan ê ragihandinê tenê dev e. Piştî ku rojhilatnas bi ziman, bawerî û çanda gelê kurd re eleqedar bûn êdî bi destê wan hêmanên çanda kurdî derbasî ser kaxizê bûn. Bi qasî tê zanîn berhevkariya di warê folklara kurdî de herî pêşîn Auguste Jabayê (1801-1894) polonyayî di navbera salên 1848-1866an de li Erzîromê balyoziya Rûsyayê kiriye. Di wê heyamê de Jaba li ser ziman û wêjeya kurdî xebitiye. Akademiya Zanistê ya Rûsyayê û

Mûzeyâ Asyayê ji bo xebatên Jaba piştgiyariya wî kirine. Her wiha rojhilatnas Albrecht Bernhard Dorn (1805-1881) bi pêşniyazên xwe rê li ber Jaba xistiye da ku li ser folklor, ziman û edebiyata kurdî û her wiha etnografya û dîroka kurdan bixebite. Jaba li Erziromê di sala 1854an de bi Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867) re bûye heval û ji wî kurmançî hîn bûye. Piraniya xebatên xwe yê li ser zimanê kurdî û kurdan bi xêra wî û bi hev re pêk anîne. Ji xebatên Jaba ya herî girîng “*Receuil de Notices et Extraits Kurdes*” e ku xebateke li ser metnên kurdî ye. Jaba li ser ferhengan jî xebitiye, ferhenga *Kurdî-Fransî* û ferhenga *Fransî-Rûsî-Kurdî* amade kiriye. Margarîta Borîssowna Rudenkoyê (1926-1976) di sala 1957an de xebata xwe ya bi navê *Koleksiyona A. Jaba-Destnivîsên Kurdî* daye çapê. Ev xebat ji bo rojhilatnasî û kurdolojiyê çavkaniyeke sereke ye (Celalî, 2016: 49).

Bazîdî dema tevî Jaba dest bi xebatê dike, merivekî rispî û zana ye û li gelek deverên Kurdistanê, Îranê û bajarên Osmanî geriyaye. Loma haj bi wêjeya kurdî ya klasîk û devkî heye û gava karê berhevkarîyê dike, gelek çîrok, gotinên pêşyan, şîret û pendên bav û kalan kom dike (Mokri, 1970: 65, 95, vgz. Pîrbal, 2000: 7). Mela Mehmûd hinek berîte, lawij û kilamên ku di nav kurmançan de li şîn û şahiyên de gelekî tînen gotin jî berhev kirine. Bo mînak *Der Mecalis, Kilamê Keçan, Gewrê û Xelîl Beg, Stranêd Kurmançî, Zenbîlfiroş, Qewlê Hespê Reş* (Marûf, 1973: 8, 10, vgz. Pîrbal, 2000: 7) ji wan yênen sereke ne. Ji van berhevkerînan li ser stranên yeka herî girîng jî kilama keça kurd Gewrêya Êzdî ye. Ev kilam behsa evîna Gewrê û Xelîl Begê kurê Ebdî Paşayê ku di sedsala XVIIIan de ji pêşdehatiyên Eleşgirê ye, dike. Ji ber van xebatan Bazîdî wekî kesê kurd yê ku ewil berhevkarîya folklorê kurdî kiriye tê pejirandin (Binetari, 2015: 29, 32).

Bi rastî her çendî meriv bi vî awayî destpêka berhevkarîya folklorê kurdî heya 1850yî bibe jî ev nebûye kevneşopî û ji xwe re di nav civakê de cih negirtiye. Heya ku di sala 1912an de li ser plakên kevîrîn deng hatin qeydkirin (Gazeteduvar, 2017). Piştî bandên teyîban têne dagirtin, radyoyên kurdî weşanê dikin rewşa li ser çanda devkî ya kurdî bi vî awayî dewam dike. Di serê sedsala 20an de êdî qeydên kurdî hatine tomarkirin, piştî weşana radyoyaya Rewanê, Bexdayê, Tehran û Urimiyeyê pêvajoyeke nû dest pê kiriye (Akyol, 2007: I/28) û kilam, stran û destanên dengbêjan gotine hatine tomarkirin.

3. Wekî çavkanî, saziya parastin û ragihandinê dengbêjî û kilamên dengbêjan

Dema qala çanda devkî ya kurdî tê kirin beriya çîrok, qewlik, lawij û qesîdeyan kilam (Kardaş, 2013: 148) û stran (Çelik, 2016: 641, 642) tînen bîra mirovan. Jixwe wekî li jor jî behsa wê hatibû kirin jêdera bîra civakî ya kurdan xwe dispêre wêjeya devkî û ji wêjeya devkî jî kilamên dengbêjan diyarker in. Di nav civaka kurdan ya ku ji ber rewşa erdnîgarî, siyasî û aborî ji hevdu dûr ketiye, saziya ku di navbera wan de têkilî daniye, ew li ser nîrxekî berhev kirine, dengbêj û kilamên wan in. Dengbêjên ku ji ber teşeyê jiyana xwe û rewşa xwe ya aborî li gelek deverên Kurdistanê geriyane, li ber destê dengbêj, qewlikbêj û şairan perwerde bûne, di vê heyama perwerde û gerên xwe de ji wê bîra dengbêj û çîrokbêjan sûd wergirtine. Di vê pêvajoya “perwerdehiya” xwe de him ji hêla kemilandina paşxaneyê xwe ya ilmî -meseleya ku li ser kilamê gotin, bûyerên dîrokî û nû yênen wekî şer, mîrkuştin, erdhej, xela û hwd. - him jî ji hêla şewaz û awayê bikaranîna deng de xwe pêşva birine. Bi saya van gerên wan û kilamên wan him di nav civakê de bîreke hevpar çêbûye, him rojeveke zindî pêk hatiye û him jî peywira çapemeniyê îcra kirine. Lewra dengbêj gava ji herêmekê çûye herêmeke din agahiya bûyer û

qewimînên wê derê jî bi xwe re biriye (Kardaş, 2012: 202). Li gel vê çand, erf û edet û ziman jî bi xwe re biriye. Dengbêjan dema di şevbihêrkan de, li cem axa û began, di civata giregir û maqûlan de ji wan re pêşiyê qala çîroka kilamên xwe kiriye û peyra jî dest avêtiye kerika guhê xwe û ji wan re kilam gotine. Bi vî awayî çend peywir bi hev re îcra kirine:

1. Bi vî karê kilamgotinê di nav civakê de bûye wesîle ku şênîyên gund li hev bicivin.
2. Bi saya kilaman şahiyek li dar ketiye û dem xweş derbas kirine.
3. Dengbêjan dema qala çîroka xwe kirine, guhdar him ji bûyerên dîrokî û him jî ji qewimînên nû yên li herêmên din agahdar bûne.
4. Dengbêjan, bi kilamên xwe, bîreweriyeke dîrokî û civakî pêk aniye.
5. Bi zimanê edebî yê ku bi hunerên edebî xemilandî ye tevkarî li zimanê gel kiriye û asta axaftinê xurt kiriye.

Meriv dikare van xalan hê jî zêde bike, lêbelê rastiyeke diyar e ku ev hemû peywir di nav şert û mercên wê demê de bi rêya dengbêjan û kilamên wan pêk hatine. Lewra her çendî di wan heyaman de li Kurdistanê medrese hebûn û heya astekê karê perwerdekirinê hildabûn ser milê xwe jî ji ber taybetiyên xwe yên zimanî, naverok, mifredat û armanca perwerdeya li vî dezgehî tenê bi aliyekî civakê re sînorkirî dima. Hemû civakê ango jin û zarok, kal û pîr û yên din ji perwerdeya medreseyê sîd wernedigirt. Lê civatên (şevbihêrkên) ku dengbêjan lê kilam digotin ji bo her aliyên civakê vekirî bûn, zimanê wan yê gel bû, mijara ku kilam û çîrok li ser dihate gotin bala her kesî dikişand. Her çendî hinek kilam dîdatîk bûna, agahî bidana muxataban jî ne mîna dersdayîna fermî bûn. Ji ber van hemû taybetiyan saziya dengbêjiyê di avabûna bîra civakî ya kurdan de xwedî bandoreke mezin e. Di vê çarçoveyê de mirov dikare bibêje ku dengbêj wekî berdevkên dawî yên mîrateya çanda devkî ya kurdan tevgeriyane (Çifçi, Öztürk 2020: 42). Ji ber ku dengbêj, çawa ku di kilamên xwe de qala çîrok, destan û bûyerên dîrokî dikin, her wiha qala bûyerên rojane yên wekî şer, evîn, keçrevandin, hezkirin, bêbextiyê jî dikin. Mîna van meseleyên civakî, bûyerên siruştî yên wekî afat, bela, qeza, xela û erdhejan jî dibin mijara kilaman. Loma meriv dikare li gor xalên sereke mijarên kilaman wiha dabeş bike:

- a. Destan
- b. Bûyerên dîrokî
- c. Şer
- d. Evîn/hezkirin
- e. Bobelatên siruştî
- f. Kilamên dawetan

Ji bo derbirîna hestan kilam û stran navgînên pir kêrhatî ne. Dengbêj piştî ku ji hêla perwerdeya di nav kevneşopîya dengbêjiyê de digihêje asta gotin û çêkirina kilaman, li ser bûyeran (şer, evîn, afat û hwd.) kilaman dibêje û her wiha kilaman diavêje ser kes/ên ku di qewimînan de tişt hatine serê wan. Ango ji bo civakeke ji navgînên modern (wekî roman, çîrok, film, şano û hwd.) yên derbirîna hestan bêpar, navgîna herî kêrhatî kilamên dengbêjan in. Ji ber vê kêrhatîbûna wê îro jî piştî ku teknoloji ew çend pêş ketiye, bi rêya gelek amûrên teknolojik hestên diyarkirin, ev saziya dengbêjiyê dîsa jîndariya xwe didomîne.

4. Di kilamên dengbêjan de afatên siruştî

Di kevneşopîya dengbêjiyê de gelo li hember bûyerên siruştî kilam bi çî awayî hatine gotin, zimanekî çawa hatiye emilandin û dema dengbêj kilaman dibêjin xwe dispêrin kîjan bingehê û hesta serdest kîjan e? Bersiva van pirsan dê encamên girîng derxe holê.

Wekî ku li jorê jî hat diyarkirin dengbêjan di civaka kurdan de karê diyarkirina hestan, agahdarkirina civakê, şakirin û hişyarkirina gel hildane ser milê xwe. Di vê gotarê de em ê di çarçoveya bûyerên siruştî de bi navgîniya çend mînanan vekolin ka dengbêjan li hember van bûyerên diltezîn û ne xweş, êş û kedera kesên ku ji ber bobelat û afatan zirar dîtine çawa anîne ziman. Bi rastî çarçoveya êş û kederê pir berfireh e û gelek bûyerên rojane dikevîne ber. Lê ji ber sînore vî nivîsê û armanca wê, em ê tenê bi çend xalên sereke wekî erdhej, xela û nexweşiyê binirxînin.

4. 1. Di kilaman de erdhej

Kurdistan li ser xetên erdhejê ye û di dîrokê de gelek caran erdhej lê qewimîne. Di encama van erdhejan de gelek kesan jiyana xwe ji dest daye û ev bûyerên siruştî bûne mijara kilamên dengbêjan. Piştî van karesatan millet şîna miriyên xwe kiriye, dengbêjan kilam avêtine ser miriyên xwe.

Dengbêj Kerem Santor li ser erdheja Wan-Erdîşê ya sala 2011an kilamekê dibêje û di vê kilamê de bi teswîrên pir balkêş yê di nav jiyana rojane de watedar in qala şekl û hêza erdhejê dike. Wekî ku di gelek kilaman de tê dîtin beriya dest bi kilamê bike dibêje ev kilama li ser erdheja Wan-Erdîşê ye û peyra seba rewşa dengbêj ya derûnî diyar bike wiha dest pê dike û qala erdhejê dike:

“Serê mi dêşe dilê min ji dilanî dîn e. Wêrana Wan û Erdîşê birao tevdîra her çar mehê zivistanê sir û sermaê dîne, ne bihar e ne paîz e î birao ne havîn e, zivistan e dereca sermaê sî û çend dereca dibîne. Wêrana Wan û Erdîşê mîtanî genimê meriv têxe hindirê bêjingê bira di xwe de dizvirîne. Cara Wanê mîtanî sîtila meriv bide ser dara çamê ji xwe re dikelîne. Bînayê deh danzde qata biroa di ser hevdu de hildişîne, di binê bîna da hewar gazî birao fixan zarî wî qîrîn e. Ez vê sibê diçûme ber bînayê mi dêna xwe didaê dozer ketiye bînaê, bînayê hildişîne. Cinaza birao li ser cinazaya hiltîne ez digirim nagerim birao cinazê herdu birayê lê dayê tinîne. Mi dî ji min ra gotin daê, xuşkê ew qata tu lê digerî eva nîne, ew qata tu lê digerî qata jêrîn e. Ez jorda peya bûm, ema birao quwet, taqet di çokê mi da tunîne, ez peyayî ber derê herd qatê birayê xwe bûm birao min dêna xwe didaê derê herdu biraê min tijî û qapalî ne. Ez vegeriyam...” (Santor, 2017).

Wekî tê dîtin dengbêj kambaxî û wêraniya li pey erdhejê mayî, teswîr dike. Erdhejê wisa mezin çêbûye ku xanî hilweşiyane, meriv di bin kavilên xaniyên pîrقاتî de mane, serdem zivistan e û hewa pir sar e. Ango ji gelek aliyan ve şert û merc zor in. Di vê reşwa xirab de cinaze ketine ser hevdu, her kes ketiye heyra merivên xwe û ji bo wan bibînin an jî ji bin kavilan derxin dixebitin. Di vê benda kilamê de ji devê jineke di nav kavilan de li du birayên xwe digere salixê dijwarî û encama xirab ya erdhejê tê dayîn.

Kilamên dengbêjan çawa ku ji bo ragihandina bûyerên siruştî, parastina dîroka dût û nêzik ya kurdan bûne navgîn her wiha ji bo wêjeya devkî ya kurdî jî çavkaniyeke hêja ye. Lewra di hinek kilaman de dengbêj di destpêk û nav kilamê de bi çîrokî qala mijarê dike û paşê bi kilamkî bûyerê radigihîne. Ev kilama navborî ya Dengbêj Kerem Santor jî ji hêla vegotin, şibandin û teswîrê ve dewlemend e. Ji bo bandor û mezinbûna erdhejê were nîşandan, ewil hêza lerza

erdhejê û genimê di bêjingê de tê bêjingkirin û genimê di bêjingê de digere, dizivire berawirdî hev dike û her wisa erd û avahiyên lê zelzele çêbûye dişibîne hevdu: *“Wêrana Wan û Ercîşê mîtanî genimê meriv têxe hindirê bêjingê bira di xwe de dizvirîne. Cara Wanê mîtanî sîtila meriv bide ser dara çamê ji xwe re dikelîne.”* Di van herdu halan de jî ew tiştê di bêjing û sîtilê de dizivire, dikele û tev digere, diçe û tê. Bi vê hevşibandinê rewşa dijwar û xeternak hatiye diyarkirin. Jixwe êş û kedera ji ber miriyan di hemû kilamê de bi deng, gotin û lorandinê tê nîşandan.

Dengbêj Nûroyê Meter jî li ser erdheja ku di sala 1976an de li Wanê çêbûye kilamekê dibêje û ew kilam jî ji devê jinekê tê gotin:

“Axx li minê yar felekê... Dinya milkê bavê lo kesî nîne, yanîş nebe bira ev feleka me diye hezar salî ji kesî ra namîne... Lê lê dayê rebenê halê vê dinyayê... Ez nizamim lawo çî bû çî qewimî çî çiriya, wa sala 76a meha Qasimê 24ê meha roja Çarşemê sehar me derbas bû zelzele çêbû, tofan rabû li me. Gurîn kete behrê çil û çiyayê. Min dît gurîn kete behrê birao... Koşk sera dîwar hilşiya, çolix çoçixê min tamam li hundir hevdu qelibîn mîna berxoyê mîya yî digotin ez reben dikaliyam...” (Meter, 2017)

Di berdewama kilamê de jî tê dîtin ku bi dengê dayikekê hewar û gazî tê kirin, ji ber êşa mirina zarokên xwe dayik alîkariyê dixwaze. Her wiha îfadeyên jin bi kar tînin yên wekî “nexweşên mala bavê min”, “mala bavê min”, “ez reben” di berdewama kilamê de jî pir tînin gotin. Wekî din ziman, teswîr û teşbîhên hatine bikaranîn jî ji hêla edebî ve vegotinê xurt dikin. Zarîn û nalîn ji bo rewşa xirab bê fêmkirin tevî dengê dengbêj dibin.

Mînakên bi vî rengî yên li ser erdhejan pir in û meriv dikare listeyê dirêj bike. Lêbelê ji van herdu mînakên jî tê dîtin ku dengbêj bi kilamên xwe him ji bo pêkhatina bîra civakî bûyeran neqil dikin, dem û cih bi eşkere kifş dikin û him jî hûrgiliyên erdhejê yek bi yek tînin ziman. Bo mînak Dengbêj Nûro di vê kilama xwe ya navborî de çawa ku dijwarî û meziniya erdhejê tîne ziman, rewşa xirab ya erdhejzedeyan jî li ber çavan radixe. Her wiha erdnîgariya ku erdhej lê bi bandor bûye jî diyar dike. Li gor kilama wî ji bilî Wanê vê erdhejê li navçe û bajarên derûdorê jî -Patnos, Bazîd û hwd- bandor kiriye. Her wiha qala helwesta rêvebirên herêmê û serok, leşker û xebatkarên dewleta tirk, rûs û îranî jî kiriye. Wekî din çawa ku aliyekî ve meriv tîne hewara birîndar, nexweş û miriyan ji aliye din ve jî diz û talankar jî seba xirabî û şêlandinê ketine nav cinaze, mal û milkê wan. Bi rastî dema guhdariya vê kilamê tê kirin rewşa xirab ya ji ber erdhejê çêbûye ji hemû aliyan ve tê dîtin. Ev yeka jî fonksiyona kilaman ya di parastin û neqilkirina afatên surîştî de dide xuyan.

4. 2. Di kilaman de xela

Sedemên rabûna xelayê curbicur in. Nebarîn an kêmbarîna baranê, derketina şerên mezin û di encama wê de koçberbûn egerên sereke yên xelayê ne. Ji ber vê rewşa xirab meriv nikarin xwarinê peyda bikin, di nav gel de tengasî û hewcedariyên gelekî mezin derdikevin holê. Li gor ku kal û pîr qala serdaboriyên xwe dikin, çîrokbêj dikin mijara çîrokên xwe û dengbêj kilaman diavêjine ser wan di heyamên xelayê de, ji ber halê dijwar, ji nêza (birçîbûn) gelek meriv dimrin. Bi piranî jin û zarok dikevîne ber pêla vê afata siruştî. Dengbêj Keremê Kor dema kilama li jêr

dibêje, diyar dike ku ev bûyer qewimiye, ango teqez rast e. Keremê Kor -ku xwe wekî “Şerq Bilbilî” dide nasîn- berî ku dest bi kilamê bike ta bi derzî re dike^{1*} û yek bi yek lehengan dide nasîn, hûrgiliyên bûyerê, sedem û encaman diyar dike:

“Gulê hebû qîza Fetullah Begê wû; Hesênî wû; Kurdmal, Milazgirê qîza Fetullah Begê, jina Feyatê Millî bû. Ez we tê da serwext bikim mîna ajansê. Mêr top kirin birine eskeriyê. Êris kete nava jin û zaran bê erzî kir. Du kurê Gulê ji Feyat hebûn: yekî du salî, yekî sê salî. Gulê herd zarê xwe kire xênî, derî ser da kilît kir, çû gihîşte mala bavê xwe. Ew herd zarê wê, kurê wê serê xwe dane ser hev, birçîbûna ber kopê tendûrê herdu nêzda mirin...” (Kor, 2017)

Di vê kilamê de Dengbêj Keremê Kor pêşiyê çîroka vê bûyerê dibêje û rewşa xirab ya wê hingê di nav millet de li dar e, tîne ziman. Bi gotina wî şer e, bi êris re şer dikin loma mêr birine leşkeriyê û jin û zar bêxwedî mane. Gulê piştî ku mêrê wê dibin leşkeriyê, leşkerên êris dikevin nav malan û xirabiyê li wan dikin herdu lawên xwe di mal de dihêle û diçe mala bavê xwe û zarokên wê ji birçînan di mal de dimirin. Paşê bavê Gulê, Fetullah Beg, keça xwe Gulê ya ku mêrkirî ye û mêrê wê li leşkeriyê ye, di ber du barê cehê de dide mêr. Li vir gava meriv bala xwe dide bazara di navbera Fetullah Beg û kesê dixwaze Gulê bixwaze -Remoyê Qeregêçî- pir ecêb e. Fetullah wekî qelend du bar genim û du bar jî ceh, ango çar bar zimhêrê (dexl û dehn) dixwaze û Remo jî dibêje “*Na! Tenê du bar cehê min heye.*” Ji vê jî halê millet yê ji ber xelayê, tunebûna xwarinê diyar dibe. Lêbelê ji hêla din ve dema Feyat tezkereya xwe distîne û vedigere mala xwe, pê dihesê herdu kurên wî ji birçîna mirine û jina wî jî çûye mala bavê xwe. Ew jî diçe mala xezûrê xwe û meseleyê dipirse. Li vir Feyat ji Fetullah Beg re dibêje, “*Xezûr li dewsa bavê merivan e. Çawa dibe tu xwedî li jin û zarokên min derneketî?*” Lê Fetullah Beg rastiye nabêje û dibêje “*Jina te daye pey peyayekî tirk û çûye Siwêregê, Deşta Bişêriyê.*”^{*} Ango ji bo xirabiya xwe veşêre derewan dike. Çaxê Remoyê Qeregêçî hatibû dew û doza keça wî kiribû, wî gotibû zavayê min miriye. Piştî Feyat bi saxî ji şer vedigere, ji wî re jî dibêje “*Jina te, Gulê, reviyaye çûye.*” Piştî vê Feyat diçe li ser rêya koça Remo disekine û jina xwe Gulê bi kitan û kofî xemilandî di nav koçê de dibîne. Gulê û Feyat yek bend diavêjine ber hevdu:

*“Gulê girya got lê lê lê lê lê ... Wê Gulê way... Gulê girya go Feyato ez gul im da ser kevir im, ez hîva ser û bin im. Qîza Fetê Hesênî me, jina te heft sala me, min tu inda kiribûyî. Remoyê Qeregêçî bisilmantî kir ez girt bi borca li xwe mar kirim. Tu pirsê dipirsî niha li cem Remo disekinim...
Feyat dîsa go Gulê lê lê lê bahar e. Te mala xwe bar kiriye bi girarî ev çito ciger bû malik xirabê te herdu zarê xwe li ber dîwara danî, te destê xwe dabû kê? Te xwe ra newarî, te mal şewitand vî derdî vî zirarî...”*

* Ta bi derzî ve kirin: Biwêjeke kurdî ye. Tê wateya vegotina bûyerekê ya bi hûrgilî.

* Di vir de nakokiyek xuya dike. Ji ber ku di kilamê de navê “Remoyê Qeregêçî” derbas dibe. Tê fêmkirin ku ew zilam ji herêma Sêwêregê a Rihayê ye. Lêbelê di berde wama peyvê de behsa “Deşta Bişêriyê” (di navbera Batman û Bidlîsê de ye) dibe ku ev her du herêm gelekî ji hev dûr in. Dibe ku dengbêj hay ji van herêman tunebe û ji kîsê xwe ev lê zêde kiribe. An jî di avakirina kilamê de şaşîti hebe.

Gulê girya go, Feyato kuro felekê çima li me ha kir? Mihacirî li me peyda kir xelayî li me rakir, ûris namusa me tarûmar kir. Ez jin hirmet mi rêya rê nedît min kire xênî pişta xwe pêva kir, ewê birçîbûnê herd zarê te pêş çavê min du quriş çar pera kir...” (Kor, 2017).

Dema li ser vê kilamê û gotinên wê tê rawestîn di jwariya xelayê tê xuyanê û derdikeve holê ku ji ber şer û xelayê meriv dikevîne çî halên xirab. Dayika ku di hemû civakan de çavkaniya şefqet, hezkirin û fedakariyan, piştî ku hal pir çetin dibe êdî ji bo zarokên xwe dibêje “...ewê birçîbûnê herd zarê te pêş çavê min du quriş çar pera kir...” Loma dema qala bûyerên şer, xela, rev û mihaciriyê tê kirin seba zor û zehmetiya wê bê nîşandan wiha tê gotin “Dê weledê xwe diavêt”. Bi rastî jî rewşeke vê biwêjê rast derxe qewimiye û ev kilama qala wê rewşê dike. Ev yeka jî girîngiya dengbêj û kilamên wan ya di warê ragihandina bûyerên dîrokî de bi awayekî eşkere nîşan dide.

4. 3. Di kilaman de wekî mijar nexweşî

Wekî bûyereke siruştî nexweşî jî bûne mijara kilaman. Dengbêjan li ser nexweşî, derd û kulên merivan gelek kilam gotine. Lewra bi nexweşiyê êş û elem ketiye dilê merivan, hezkiriyên wan mirine, ji hevdu qetiyane. Di kilaman de ev bûyer bûne mijar. Wek mînak emê li vir behsa çîroka Heso û Nazê -ku bi kilamkî jî tê gotin- bikin. Ev kilam/çîrok, li ser nexweşiya Heso û jina/dergistiya wî Nazê û tiştên li ser wê qewimîne, hatiye avakirin. Dema ev kilama tê guhdarkirin, tê fêmkirin ku nexweşî bûyereke tebiî ya çiqasî dijwar e. Gelek versiyonên vê çîrok/kilamê hene û em ê li vê derê ji devê Keremê Kor çend bendan bidin:

“Li ku dima Geliyê Zila kêderê Saxir Begê îca em bêjin Hiso Hemoyî bû, Nazê Mikailî bû. Hiso him reîs bû him maqûl û him jî şair bû. Xelata Xudê ba lê rabû, kotî bû. Gund wê da kolikek çêkirin du gurz birin kirine kolikê, Hiso nivînan ve ji gund avêtin. Wexta biçûya avê satila xwe datanî, biçûya êrdû arisê xwe datanî, ha hankê gihayê binê wî dadişand, kêma xuna wî dişûşt, zimanê wî paç kir, melhem birîna wî da go, “Ya rebbî tu derdê Hiso bidî min, em tev herine hizûra Xudê.” Gelî cimaetê! Ev kilamana tene ser jinê esil bêesil, guhê xwe bira rind bidinê. Dane Eliyê Hesên Axa, kêleka Erdîşê Çilkaniya, sed siyar, berbî hatin ku Nazê biherin. Du camêr çûne ber kolikê, go tu bizanî mirin heq gor ferz e. Dergistiya te yekî din ra dibin. Go herin bêjinê bira bêerziya neke, bira bê em hev biwînin ez wê razî me de Xudê wê razî be. Camêra çû Nazê ra go welle Hiso digrî diwê bira bê, mi biwîne here. Nazê destê berbiya xwe paç kir. Go bira siyar defê nexin, ez herim Hiso biwînim werim. Siyar gund sekinîn. Nazê berbiya xwe çûne ber kolikê. Go Hiso xatirê te, go Nazê ser çavê mi bavê mi ra hatî. Vira rûne heft bendê min hene, te ra bêjim here. Heft hew bend Hisoyê bêje, serê Pêxember kim Nazê negotiye. Ew çûne emrê Xudê. Şerq Bilbilî, Kerem evê kilamê boy xatirê Hecî Ûsiv, Îbrahîm, cimaeta dorê. Dibe Cango jî were wan dera guhê xwe bide, ewa axayê çiya ye ha.” (Kor, 2017)

Heya vê derê dengbêj bi çîrokî qala mijarê dike. Helbet gelek versiyonên vê meseleyê hene û ji hevdu cuda ne. Lêbelê ji ber ku mijara me bi taybetî ne ew e em ê li ser wê ranewestin. Li vir tiştê derketiye holê hezkirina di navbera jin û mêrekî, du dildaran de ye. Ji ber nexweşiya kotîbûnê/cuzamê ya ku meriv ji hev hildidin, Hiso ji gund derdixin, ji malbata wî, birayên wî tu kes lê xwedî dernakeve. Lê Nazê ligel tîrsa hildana nexweşiyê Hiso ji bîr nake. Çi çaxê firsendê dibîne, ji bo avê, ardûanîn* û hwd. diçe cem Hiso, derdora wî paqij dike, birînên wî derman dike. Ev jî nîşana wefa û hezkirina bêberjwenedî ye. Tiştê jiyanê, hevaltiyê, jin û mîrtiyê watedar dike jixwe ev e; hezkirina bêberdêl. Bi rastî li vir di navbera Gulê û Nazê de jî ferqek derdikeve holê. Gulê piştî xela radibe, birçî dibe û ûris dikeve nav millet, her du kurên xwe yên piçûk diterikîne, diçe. Lê, Nazê ligel ku heft salan li benda Hiso maye, dîsa wî naterikîne, heta wekî tê dîtina dua dike, dibêje: “Bira nexweşiya Hiso derbasî min be da ku em bi hev re bimirin û derkevin hizûra Xwedê.” Lê, Gulê jina heft salan ya Feyat, wisa nake. Li vir qalibên wekî “heft salan” jî balê dikşîne. Di her du kilaman de jî di rolên sereke de jin hene. Ev yeka jî seba bi rêya naskirina civaka kurd nîşan dide ku kilamên dengbêjan çavkaniyên girîng in.

Li gor kilama Dengbêj Keremê Kor, yê ku kilamê dibêje Hiso ye, ne Nazê ye. Ev yeka berevajî versiyonên din yên vê kilamê ye. Hiso wiha dest bi kilama xwe dike:

“Dewranê, dewranê, dewranê hey...

Lê lê Nazê binê bihar e, dile min hêlîna teyrê zarî, ewê heywanê hêlîna xwe çêkire ser evdalê Serhedê reşûtari.

Ya hate serê Hisoyê Heso* bira neyê sere Eyûbê kurmaxwarî. Îsal heft sal e êşê hestiyê mi xwarî. Weyla mi sêfilê mi hustî xwarî...

Lê lê Nazê lê binê bihar e, dilê min hêlîna teyrê sîmir e,

Bayê rohilatê lê dixê, bayê roavayê guregur e.

Eva zemanê em ketinê bextê mino Naza min nabire.

Dergistiya mina heft sala bû kurê xelkê îro dergistiya min mi bikire.

Kotîbûna bilbil çevê min nayê, Nazê xatirê xwe dixwaze wê bizvire.

Ax weylo Nazê, sêfil û belengazê, îsal heft sal e bêmirazê, dilê min pilête ewrê ser xaylazê,

Gerdena te tenike ji şûşa Şîrazê,

Şikurdarê Xudê me, ciyê mi çêke here tev xelkê razê

Nazê wey... Nazê go Hiso xatirê te...” (Kor, 2017)

Nexweşiyê her du dergistî ji hevdu qetandine, dûr xistine. Lê ne tenê nexweşiyê her wisa civak, gund û malbata Nazê jî ew ji hevdu dûr xistine. Bi wê jî nemane, hê Hiso xweş, li ser rûyê dinyê, ji bo qelend -ev di çîroka Gulê de jî hebû- mal û milkê dinyayê Nazê dane mîr. Kilam ji aliyekî ve hest, hêvî û hezkirina Hiso û Nazê tîne ziman û ji hêla din ve jî bi zimanekî edebî, teswîr û teşbîhên rewşa diltezîn, evîn, hesret û wefakariya wan ji me re destnîşan dike.

* Ardû: Peyveke xwerû kurdî ye. Ji peyvên ar (agir) û dû (dûxan) çêbûye. Peyveke giştî ye. Ji bo hemû tîkberên şewatê (êzing, qirş û qal û hwd.) tê bikaranîn.

* Di hin kilaman de navê lehengê kesê nexweş Heso ye, lê li vir Heso navê bavê Hiso tê xuyanê, ango kesê nexweş Hiso ye. Loma me di şîroveya kilamê de navê Hiso bi kar anî.

Di lîteretura dengbêjan de mînakên kilamên ji ber êş û nexweşiyên gelek in. Di kilama bi navê Temo a Evdalê Zeynikê de, Evdal jî gazinên xwe yên ji ber korbûnê ji qulingê xwe yê baskîkestî re dike. Evdal korbûna her du çavên xwe û her du baskên şîkestî yên qulingê berawirdî hev dike û ji ber vê rewşa xirab derd û kula xwe dide der.

4. 4. Di kilaman de zimanê jinane

Her çendî di nav kurdan de jinên bi dengbêjîya xwe hatine nasîn li gor mêran kêman bin jî dema meriv bala xwe dide kilaman û bi piranî jî yên li ser bûyerên dilşewat, mirin, kuştin û şeran kilam bi devê jinane, ango peyv û gotinên wan derdikevin holê. Lewra zimanê di kilaman de hatiye bikaranîn rengê wan dide. Teswîr, awayê qalkirinê jinkî ye. Bazil Nikitin (1885-1960) jî xwedî wê baweriyê ye ku di nav kurdan de helbestên lîrik îlhama xwe ji hestên jinane werdigirin. Bi ya wî kilam, lorî, romansên kurdan piraniya wan ji teref jinane ve hatine nivîsîn, ango gotin (Nikitin, 1991: 187).

Bi rastî ev yek jî bi rola jinane ya di civaka kurdan re eleqedar e (Çifçi, 2015: 118). Belê li hember bûyerên dilşewat her kes hestê xwe tîne ziman, dibêje, dilorîne lê yên dengê xwe bilind dikin, li xwe dixin, rûyê xwe vedirûn bi piranî jin in. Ev yek ji bo em çawahiya civaka kurdan, cihê jinane ya di civakê de nas bikin daneyên giranbiha ne.

Wekî di kilamên mînak hatin nîşandan de jî tê xuyanê dengbêj ji devê jinane kilamên xwe dibêjin û yan jî kilam yên jinane in û ji wan girtine. Bi rastî ev yek di gelek kilamên li ser bûyerên bi vî rengî hatine gotin de wiha ye. Yanê bi ziman û şewaza jinane qala mijarên dilşewat tê kirin. Wekî li jor jî hat destnîşankirin, ev yek di civaka kurdan de bi rol û statuya jinê re eleqedar e. Her wiha di van bûyeran de kesayetîya jinê ya hestî jî xwedî bandor e. Heke em van sedeman xal bi xal dabeş bikin em dikarin wiha bibêjin:

1. Ji ber kesayetîya jinê ya hestiyarî bi piranî di bûyerên mirinê de ji devê jinane kilam derketine holê. Lewra jin di van bûyeran de hestên xwe venaşêrin, wan bi eşkere didin der. Heta heke hestên xwe nedin der, negirîn ev tevgera ji bo wan wekî şerm û kêmasî tê qebûlkirin. Bereksê jinane mêr hinekî giran û waqur tev digerin, hestên xwe bi axaftinê, giriyekî veşartî diyar dikin. Jixwe nêrîna “mêr nagrîn” li Kurdistanê û her wiha herêma Serhedê wekî rastiyekê tê qebûlkirin.
2. Jin bi rola xwe ya dayiktî, jintî, xuşkî û yan jî keçîtiyê tev digere. Di bûyerên diltezîn de di kîjan rolê de be li gor wê tev digere. Heke xuşk be ji bo birayê/n xwe digrî û dilorîne. Ev kilama navborî mînaka vê yekê ye. Heke dayik be seba zarokên xwe, jin be seba mêrê xwe, keç be seba bavê xwe û hwd. digrî û kilaman diavêje ser wan.

Bi rastî ev mijara him ya derûnnasiyê ye û him jî mijara civaknasiyê ye û ji bo rola jinê ya di civakê de diyar bike daneyeke girîng e. Bazîdî jî di pirtûka xwe *Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiyeyê* de balê dikşîne ser rola jinê ya di nav civaka kurdan de û bi berfirehî kar û kirinên wan yên di dema şer, aştî, mirin û nexweşiyên de diyar dike. Li gor ku Bazîdî qalê dike dema kesekî xort, ezîzê li ber dilê malbatê, nexweş bikeve û bikeve nav nivînan jinên malbatê tîne li dora wî dicivin û seba nexweşîya wî derbasî wan bibe dua û lava dikin û heta ji bo vê merasimekê jî li dar dixin:

“*Û ‘adetekî dinê jî li nik Ekradan heye meşela wekû mirofêkî ciwan ‘ezîzê wan wekû nexweş dibitin û nexweşîya wî zêde şiddet dikitin yanê di dereca mirinê dibitin û ji xo bêxeber dibitin ku her kes goya hêviya jinê ji wî mirofî dibirîn,*

meşela eger jîn weyaxo xoh û keçekî wî mirofî ciwan hebe weyaxo da hebe ev jinine ku xo û keç û da û jîn bitin yek ji wan ku zêde meyla wî nexweşî heye, îcarê ew jinik radibitin di nêva wê meclisê da sê caran li dora wî nexweşî diziviritin û dibêjîtin ku min canê xo fedayî vî filankesî kir, hûn şahid bin ku bilanî Xudê te 'ala heyatê bidite vî nexweşî, herçî qeda û belaya wî heye bilanî bête min. Eger 'emrê min hebe min bi riça xo bexşî vî mirofî. Eger merga wî hebe bilanî ew merg bête min. Ew jinik sê caran li dora wî nexweşî dizivire wiha dibêjîtin. Carnan teşadîf dikitin ku bi emrê Xudê te 'ala ew mirofê nexweş ecel nehatiye paşê şifayê dibînitin û ew jinik ku wiha ev 'ehde kiriye bi emrê Xudê nexweş dikevîtin û fewt dibitin. Lakin ev 'adete mexşûş e bi jinan ku der heqê mêr û bira û kurêd xo da nî dikin, lakin jîn ji boy jinan û mêr ji boy mêran nakin.' (Celalî, 2016: 235, 236).

Wekî ku Bazîdî jî qal dike li gor vê baweriyê, gava ew dayik û yan xuşk li dora wî kesî bigere -ku tu carê ev ne jin û keç e; kur, bira, bav yan jî mêr e- ji Xwedê re lava û dua bike, ew nexweşî diçe wê kesa li dora wî digere û kesê nexweş ji wê nexweşiyê difilite. Lê ev bawerî û kirin, îro di nav gel de bûye biwêj, wateya jêhezkirin û berketinê dide. Dê û xuşk, ango jin ji bo mêran dibêjin 'ez li dora te bigerim'. Ev helwesta jinê ya li hember bûyerên xirab di kilaman de bi awayekî berbiçav derdixê holê, rol û statuya wê ya di civakê de nîşan dide.

5. Encam

Ji kuliyata wêjeya devkî, cureyê herî berbelav -ligel pêşketina teknolojiyê, derketina amûrên ragihandinê yên wekî radyo, têlevîzyon, telefon, înternet û hwd.- kilamên dengbêjan in. Reng û awayê îcrakirina wan guherîbe jî kilam di nav civakê de xwedî bandor in û dibin çavkaniya gelek cureyên modern yên wêjeyê. Loma di şano, film, roman, novel û çîrokan de bi awayekî berbiçav tînan xuyanê. Ev yek jî cihê kilaman û her wiha dengbêjan ya di pêkhatina bîra çandî, civakî û dîrokî de nîşan dide.

Di vê qadê de kilam wekî cureyekî berbiçav derketiye pêş û ji bo ragihandin û agahdarkirina civakê xwedî roleke mezin e. Çawa ku me di mînakên borî de jî dît, dengbêj di kilamên li ser êş, afat û bobelatan de wêneyekî jîndar li ber civakê radixin û seba hişyarkirin û agahdarkirina gel ji gelek derfetên teswîr û vegotinê sûdê werdigrin. Bi taybetî di kilamên li ser bûyerên biêş û diltezîn de herî bêtir jin -dayik, jin, xuşk û keç- derdikevin pêş. Jin bi hest, dilovanî û hezkirina xwe kilaman dibêjin an jî ji dengbêjan re dibin jêder û bi vî awayî kilamên rengîn û bi bandor derdikevin holê.

Bi kurtî meriv dikare bibêje ku kilam, ji bo ragihandina çand û bîra devkî ya civaka kurd çavkaniyên girîng in. Her wiha kilam, bi zimanê xwe yê edebî ji bo edebiyata kurdî çavkaniyên dewlemend in. Lewra bi teswîr, peyv, biwêj û mînakên di kilaman de tînan bikaranîn, zimanekî edebî û fesîh derdikeve holê û ev taybetiya wan ji bo kurdî gencîneyeke dewlemend û rengîn pêk tîne.

Çavkanî

- Akyol, H. (2007). Antolojiya Dengbêjan, (cild 1). Stenbol. Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê.
- Artun, E. (2010). Türk Halkbilimi. İstanbul. Kitabevi Yayınları.
- Binetarî, Remezan (2015). “Pêşengê Folklor a Kurdî Mela Mehmûdê Bazîdî”. Folklor a Kurdan, (2): 29-32.
- Celalî, M. (2016). Mela Mehmûdê Bazîdî û ‘Adat û Rusûmatname’ê Tewayifê Ekradiye. Stenbol. Nûbihar.
- Çelik, D. (2016). Dengbêjliğin Erilligi ve Küçük Kadın Dengbêjler. Kadın Hayatlarını Yazmak: Oto/Biyografi, Yaşam Anlatıları, Mitler ve Tarih Yazımı Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı. 19–20 Nisan 2014. İstanbul. 641-647.
- Çifçi, T. (2017). Kilam û Jin. İstanbul. Weşanên Nûbihar.
- Çifçi, T. (2015). “Di Çarçoveya Çanda Devkî De Di Nav Civaka Kurdan De Dengbêj û Saziya Dengbêjiyê”. International Journal of Kurdish Studies, 1 (1): 110-124.
- Çifçi, T. Öztürk, S. (2020). Guhertin û Tehrîfat di Kilamên Dengbêjan de: Mînaka “Ez Gul im Gula di Zinêr de. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(UMS'20), 35-40.
- Gennep, A. V. (2011). Folklor, çev. Pertev N. Boratav. İstanbul. Tarih Vakfı Yayınları.
- Kardaş, C. (2012). “Tarihsel Olayların Dengbêjler Aracılığıyla Sözlü Kültüre Aktarılması”. Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 1 (1): 199-206.
- Kardaş, C. (2013). Dengbêjlik Geleneği ve Âşık Edebiyatı ile Karşılaştırılması. Teza Doktorayê ya Çapnebûyî. Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Marûf, E. H. (1973). “Çend Wuşeyek Derbarey Komelêy Destnuwîse Kurdiyekanî Aleksander Jaba”. Beyan, (10): 8-10.
- Nikitin, B. (1991). Kürtler -Sosyolojik ve Tarihi İnceleme- 1-2, çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya. İstanbul. Deng Yayınları.
- Pîrbal, F. (2000). Mela Mehmûdî Bayezîdî (1799-1860) Yekemîn Çîroknûs û Pexşannûsî Kurd. Arbil. Weşanên Aras.
- Yıldırım, K., Pertev, R. û yê din: (2013). Ji Destpêkê Heta Niha Folklor a Kurdî. İstanbul. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Çavkanîyên Dîjîtal

- <https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-sanat/2017/05/19/100-yil-oncesinin-turkce-kurtce-ve-ermenice-kayitlari-yayinlandi/> [19.05.2017].
- Dengbêj Kerem Santor, Erdheja Wan-Erdîşê ya 23 Cotmeha 2011an, <https://youtu.be/Js9Lq9bMFmo> [18.08.2012].
- Dengbêj Nûroyê Meter, Erdheja Wanê, <https://www.youtube.com/watch?v=Vq5Ag-AI9Xs&feature=youtu.be> [25.11.2017].
- Dengbêj Keremê Kor, Gulê û Feyat- Xela, <https://www.youtube.com/watch?v=-kzI3gc-goY&feature=youtu.be> [25.11.2017].